

przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo / pod red. R. Ignatiewa, A. Kury. – Warszawa, 2008. – S. 34–49.

Володимир В'ятрович
(Київ)

11.07.1943: трагедія і спекуляції

Наближення сімдесятих роковин трагедії польсько-українського конфлікту на Волині інтенсифікує не стільки історичні, як політичні дискусії довкола теми. Гарячою темою дискусії в медіа став законопроект однієї з польських політичних партій, яким пропонувалося визнати ОУН та УПА злочинними формаціями, винними в організації геноциду поляків [37]. У тіні цієї дискусії опинилася ще одна законодавча ініціатива, безпосередньо пов'язана з історією польсько-українського конфлікту. Мова йде про проект ухвали сенату про встановлення 11 липня Днем пам'яті і мучеництва кресов'ян [36]. Тобто про вшанування жертв конфлікту лише з одного боку. Така пропозиція не нова для польського парламенту – ще в червні 2011 р. аналогічну ідею озвучив депутат сейму Францішек Єжи Стефанюк [40]. В обґрунтуванні вказано, що саме 11 липня 1943 р. відбулася масова антипольська акція, яка охопила близько сотні населених пунктів.

Проте наскільки історично коректною є ця теза, спробую розібратися у своїй статті. Тому вона присвячена дуже конкретному питанню: що саме сталося 11 липня 1943 р.? Відповідь важлива не тільки для з'ясування деталей перебігу протистояння між українцями та поляками, але й для загальної його оцінки. Адже концептуальні висновки багатьох істориків про те, що антипольська акція УПА мала скоординований характер і ставила за мету знищення всього польського населення, базуються саме на тезі, що в ніч із 11 на 12 липня відбулася масштабна операція, яка водночас охопила десятки, а то й понад сотню населених пунктів. Причому розмах операції в історіографії постійно зростає: у книзі Гжегожа Мотики «Українська партизанка» йдеться про 96 населених пунктів [33, 328]; у вступному слові до збірника документів, виданого Інститутом національної пам'яті Польщі та Службою безпеки України у 2005 році, – про 99 [11, 54]; у роботі Владислава Філяра – 150 [38, 37–38], про понад півтори сотні у монографії Ігоря Ільюшина [5, 261]; врешті, в американського історика Тімоті Снайдера наведено найбільшу наразі кількість – 167 [24, 207]. Саме ці цифри та висновки істориків стали підставою для юридичних обґрунтувань про антипольські акції як геноцид, а отже й підставою для підготовки відповідних політичних рішень сейму та сенату.

Верифікація тих чи інших фактів історії завжди починається з верифікації джерел. Тому слід з'ясувати, на які джерела опираються висновки про масштабну операцію 11 липня 1943 р. Проаналізувавши польську історіографію, неважко

помітити, що головним джерелом інформації для таких висновків слугували спогади, видані у збірнику Владислава та Єви Семашків [39]. У своїх роботах я неодноразово наголошував: спогади, особливо записані через десятки років після описуваних подій, є доволі непевним джерелом інформації, а тому історики повинні використовувати їх обережно, обов'язково зіставляючи з іншими видами джерел [1, 21–23]. Що стосується конкретно зібраних Семашками матеріалів, то тут іноді ще й маємо справу з навмисними спробами підлаштувати усні свідчення під власні концепції. Спогади, зібрані українськими краєзнавцями Ярославом Царуком, Іваном Пущуком та Іваном Ольховським з цих самих місць, часто подають діаметрально протилежну картину подій сімдесятирічної давності [8–9; 13–22; 25]. Історик Роман Кутовий провів цікаве порівняння свідчень, записаних у 607 населених пунктах 11 районів сучасної Волинської області, згаданих у Семашків та названих українських пошуковців. Кількість жертв, наведена польськими і українськими дослідниками, збігається або неістотно вирізняється лише у близько 20 %, приблизно для такої ж кількості випадків розбіжність в оцінці кількості жертв коливається в діапазоні 20–100 %. У близько 60 % випадків розходження в інформації величезні: стосовно кількості українських жертв доходить до різниці у 50 разів, а щодо польських жертв – навіть у 150 разів [6, 102].

Тож маємо серйозні підстави сумніватися в достовірності спогадів (незалежно від того, зібрані вони польськими чи українськими дослідниками) як об'єктивного джерела. Тому спробуємо з'ясувати, яку інформацію про 11 липня 1943 р. містять документи того часу. Насамперед матеріали головних учасників протистояння – польських та українських підпільників, а також як додаткові – матеріали німецької окупаційної адміністрації та радянських партизанів.

Розгорнута мережа польського підпілля у своїх звітах ретельно описувала наростання польсько-українського конфлікту, починаючи з весни 1943 р. Найраніше з відомих на сьогодні повідомлень, яке стосується антипольських акцій на Волині в липні 1943 р., датовано 31 липня. Невідомий підпільник під псевдонімом «Соболь» інформував міністра внутрішніх справ еміграційного уряду Владислава Баначика: «Вбивства польського населення Волині, здійснювані українцями, посилюються. У період із 13 до 18 липня масові вбивства мали місце у: Гурові, Гурові Великому, Гурові Малому, Вигнанці, Здзярах, Заболотці, Садовій, Новинах, Загаях, Порицьку, Олені і Ожешині. У луцькій єпархії з 11 липня цього року вбито 40 ксьондзів» [12, 518]. Описані в документі події не стосуються дня, який нас цікавить, адже згідно зі звітом вони сталися наступного тижня, однак у пізніших документах польського підпілля більшість із названих населених пунктів будуть віднесені саме до тих, які атаковані в ніч із 11 на 12 липня.

Натомість у звіті генерала Тадеуша Коморовського, командувача Армії Крайової, від 19 серпня 1943 р. згадуються антипольські акції саме в ці дні. Тут вказано: «11 і 12 липня вирізано 60 польських сіл на Володимирщині та Горохівщині» [28, 59]. Це коротке речення у звіті, по суті, є єдиним документальним підтвердженням

великого географічного масштабу акції. Жодних деталей генерал не передає, хоча від описуваних подій минуло достатньо часу – більше місяця. Крім того, документ не містить наголосу на одночасній атаці протягом однієї ночі, а йдеться про результати нападів за дві доби – 11 і 12 липня.

20 серпня 1943 року міністр внутрішніх справ Владислав Баначик вмістив інформацію про події на Волині до звіту про ситуацію на окупованих німцями колишніх теренах Другої Речі Посполитої за останні півроку. «Останнім часом ці формації, – пише він про відділи бандерівської та мельниківської ОУН, а також загони Тараса Боровця – “Бульби”, – на які великий вплив мають радянські агенти, розпочали масове вбивство польського населення. Акція спочатку була спрямована проти поляків, залучених до німецької адміністрації, сільської та лісової, а потім поширилася і на місцевих польських селян. У Ковельському повіті у селах Голоби, Мельниця, Порицьк, Велицьк, Жмудче й інших українські банди вимордували близько 150 польських родин. У Володимирському повіті українські вбивства зачепили 360 родин. Криваві розправи українців із поляками мали місце також у Костопільському повіті. Загалом жертвами українських злочинів стало близько двох тисяч осіб польської національності» [30, 45]. Жодних конкретних хронологічних прив'язок це повідомлення не містить, із контексту зрозуміло лише, що мова йде про літо 1943 р. загалом.

У грудні міністр внутрішніх справ, отримавши додаткові звіти з місць, опрацював більш детальний звіт про події на східних теренах у липні – серпні 1943 р. Тут у розділі «Волинь» знаходимо конкретну інформацію про знищені польські населені пункти. Баначик уже пише про те, що «в середині липня одночасно в низці місцевостей українські банди напали на польське населення в західних повітах Волині, а саме Володимирському, Горохівському, в яких за минулі місяці панував ще відносний спокій» [29, 44].

Далі, спираючись на свідчення біженців із Волині, які опинилися в Галичині, він наводить перелік місцевостей, атакованих у Горохівському (25 сіл і колоній), Луцькому (8 сіл і колоній), Дубенському (17 сіл і колоній) та Володимирському (27 сіл і колоній) повітах [29, 44]. Отже, мова йде про 77 населених пунктів (цифра, близька до наведеної Коморовським), але точної інформації про час цих атак не наводиться, і знову-таки, з контексту можна зрозуміти, що йдеться або про липень та серпень 1943 р., або загалом про населені пункти, знищені від початку конфлікту до серпня 1943 р.

Натомість далі в тексті подано детальний звіт про події в околицях села Порицьк, які безпосередньо стосуються днів, що нас цікавлять. Тому дозволю собі розгорнуту цитату з цього документа: «На цьому терені банди 11–13 липня водночас провели напади на низку місцевостей. До складу цих банд входили між іншим українці-селяни з сіл Самоволя, Грушів, Печихвости, Стрільці, причому в цих бандах було чимало жінок і підлітків. Українці були озброєні в різнорідну зброю від автоматичних карабінів і гранат до лопат і вил. Вогнепальна зброя була

як радянського, так і німецького походження. Акція почалася масово й майже одночасно 11 липня.

У місцевості Ожешин з тамтешніх 350 поляків живими залишалося заледве 60. Вціліли переважно ті, котрі в момент нападу перебували поза домом, і тільки вони змогли втекти поза кордони Волині. Банда прийшла в 9-й годині рано під керівництвом знаного місцевими поляками Гжегожа Возняка, вбраного в якусь радянську уніформу, у своєму розпорядженні мали тяжкий машиновий карабін і 6 автоматичних карабінів. Польське населення забрано з домів і вбито на краю лісу.

У містечку Порицьк 11 липня близько 11-ї з'явилася велика банда в німецьких мундирах. Польське населення на той момент перебувало в костелі на недільному богослужінні. До людей, що виходили з костела, відкрито карабінний вогонь і обкидано їх ручними гранатами. Вбито близько 100 поляків, важко поранено перед вівтарем ксьондза, також зруйновано вівтар підірванням під ним гарматного снаряду. Банда пограбувала містечко і близько 17-ї години відійшла в ліси.

У місцевості Заболотці українська банда замордувала 12 поляків, серед них одного священика.

У колонії Здзари близько 17 польських родин було вбито місцевими українцями.

У місцевості Садова вбито коло 400 поляків. Вчинила це банда, яка складалася з 100 людей, озброєних у лопати й вила. Банда гуляла по околиці, довший час виловлюючи поляків, яким вдалося спочатку сховатися в сусідніх лісах.

У місцевості Новини замордовано 35 поляків.

У місцевості Загаї з близько 300 поляків, що мешкали там, вціліло заледве п'ять. Провідниками банди, що складалася з 100 людей, були знані місцевим полякам українці Федак і Жук» [29, 44–45¹].

Отже, тут маємо перелік із семи сіл, які були атаковані між 11 і 13 липня 1943 р. Інформацію про антипольські виступи 11 липня на Володимирщині підтверджує звіт командування АК Львівського регіону. Тут ідеться про напад на шість населених пунктів, які включали всі згадані у звіті Баначика (не враховано колонію Здзари) [5, 262²]. Слід нагадати, що ті самі населені пункти згідно з уже цитованим звітом від 31 липня зазначені як такі, що були атаковані між 13 і 18 липня.

Додаткову інформацію про антипольські акції, які відбулися в ніч із 11 на 12 липня у двох південних гмінах Володимирського повіту, містить спогад неназваного очевидця, наданий МВС як додаток до звіту в Лондон із жовтня 1943 р. Ця розповідь відкриває важливі деталі: на думку автора спогаду, підготовка до акції стартувала напередодні, 10 липня, коли почалася мобілізація українців у селах. Увечері на місцях зборів пройшли віче, на яких мобілізованим оголошено, що

¹ Згодом цю інформацію передруковано в: [35, 6–7].

² Згадка про антипольську акцію 11 липня 1943 року міститься також у польській листівці «Українці за Збруч», виданій у липні 1944 року, див.: [23, 74–75].

вночі відбудеться акція проти поляків. «О годині 2:30 по півночі 11 липня 1943 р., – читаємо у свідченнях, – почалася різня. Кожен польський будинок оточили не менше як 30–50 селян з холодною зброєю і двоє з вогнепальною. Наказували відчинити двері, а у випадку відмови рубали двері. Кидали всередину будинків ручні гранати, рубали людей сокирами, кололи вилами, тих, хто тікав, застрелювали з автоматичних карабінів» [31, 48]. Вбивства тривали до 11-ї години ранку. Після того почався грабунок майна розгромлених колоній. Крім перелічених в інших свідченнях семи населених пунктів, тут фігурують ще п'ять: Гурів Великий і Малий, Вигнанка, Зигмунтівка, Вітолдівка. При цьому, знову-таки, три з них у звіті за 31 липня фігурують як знищені між 13 і 18 липня. Загалом, за твердженням очевидця, в результаті цієї акції загинуло понад тисяча осіб. Схожа атака, на його думку, відбулася і на півночі Володимирщини, але він не був її свідком, тому жодних деталей про це спогад не містить. У дещо пізнішому звіті МВС, написаному на початку 1944 р., ці події названі організованою «національною революцією», яка вилася у вбивства польського населення в «кільканадцяти селах Володимирського повіту 11–12 липня» [32, 40].

Отже, в польських документах того часу знаходимо доволі детальні описи кільканадцяти (тобто між 11 і 19) акцій, які відбулися в ніч із 11 на 12 липня, точно названо 12 місцевостей (хоча датою знищення частини з них також названо період між 13 і 18 липня). Проте немає свідчень про наведені Коморовським масштаби – 60 населених пунктів, тому можна припустити, що у звіті генерала йшлося про результати антипольських операцій протягом цілого липня 1943 р. Тим паче ніде в польських документах немає підтвердження про понад півтори сотні атакованих сіл протягом однієї ночі.

Очевидно, що операція, яка передбачала би одночасну атаку хоча б 60 населених пунктів, вимагала серйозної координації, і тому мала би залишити бодай якісь документальні сліди і в матеріалах УПА, у звітах різних її територіальних підрозділів. Натомість такої інформації (принаймні поки що) не віднайдено.

Маємо лише два українські документи, які детально переповідають про антипольські акції 11 липня. Одним із них є звернення до поляків штабу загону УПА «Січ» (діяв на теренах Володимирського повіту) від 15 липня. Тут ідеться про спробу встановити домовленості між українським підпіллям і штабом якогось із польських партизанських загонів³. Ці домовленості було зірвано атакою поляків у ніч із 10 на 11 липня на український штаб. Українські повстанці атаку відбили й у відповідь «рішили покарати польський штаб з найбільшою суворістю, що і зробили, причому потерпіло польське населення, на терені якого цей штаб знаходився» [7, 754].

Детальніше про ситуацію, описану в документі, можна прочитати в Івана Ольховського. Дослідник указує, що у квітні 1943 р. вояки повстанського загону

³ Із монографії Рафала Внука і Гжегожа Мотики дізнаємося, що йдеться про Зигмунта Румеля – «Кшиштофа Порембу» та Кшиштофа Маркевича – «Чарга». У версії польських авторів відсутні деталі цього інциденту, подано лише, що польські командири були вбиті українцями під час переговорів, див.: [34, 75–76].

«Січ» звільнили від німецької окупаційної присутності кілька сіл. Серед цих населених пунктів було польське село Домінополь. Попри те, що довкола вже вирувала війна між українцями і поляками, тут до протистояння не дійшло. Більше того, командування «Січі» звернулося до місцевого населення з пропозицією сформувати військовий відділ, який би разом із вояками УПА тримав оборону проти можливого наступу німців. Такий загін із 90 осіб було створено, проте мирне співіснування було нетривалим і завершилося кривавими подіями у Домінополі. За версією командування загону «Січ», польські вояки почали передавати інформацію про повстанський штаб, його розташування, особливості охорони та плани німецькій поліції, а в ніч із 10 на 11 липня спробували захопити сам штаб. У відповідь українські повстанці наступного дня знищили польський відділ та все село Домінополь, що було його базою [9, 16–18].

Отже, маємо інформацію про антипольську акцію, проведену 11 липня, визнання того, що під час неї постраждало цивільне населення. Але в цьому документі не знайдемо даних про те, що згадувана подія була елементом ширшої антипольської операції, розпочатої того ж дня. Навпаки, тут міститься виправдання за вбивство цивільного населення: «Вияснюємо, що ми не маємо наміру ліквідувати польського населення, а те, що сталося, – було конечним у власній обороні. По кров мирного польського населення не посягаємо» [9, 16–18].

Про ці події розповідає ще один документ українського підпілля «Звіт з боїв загону “Січ”». У ньому читаємо: «11.VII. на Бискупчин в боївку Ч. 6 виїхало 30 чоловік, щоб провести ліквідацію сексотів, рекрутованих переважно з польського населення. Знищено около 2 тисяч осіб. По нашій стороні жертв не було. 12.VII. виїхало на Домінополь 150 стрільців, де провадили ліквідацію польського штабу і польських сексотів. Знищено приблизно 900 осіб, у тому числі 10 польських партизанів, що знаходились в цьому штабі» [4].

Отже, на терені діяльності загону «Січ» протягом двох днів, 11 і 12 липня, відбулися антипольські операції, жертвами яких стало близько трьох тисяч осіб, серед них цивільне населення. На думку українського історика Івана Патриляка, ці акції «вписувалися в загальну канву т. зв. боротьби з польськими “секстами” та осередками польської самооборони, які тероризували навколишні українські села і були “випадковими базами” для німецько-польської поліції та радянських партизанів. Однак доволі масштабні втрати, яких зазнало польське населення під час цих нападів, і відверте небажання повстанців розбиратися, хто був “сексотом”, а хто ні, породили пізніші уявлення про особливий розмах акцій» [10, 408].

Таке ж пояснення своїх дій потім давало саме командування загону «Січ», при цьому намагалося заспокоїти поляків, що жили на контрольованих ним теренах. У листівці «До польського населення» від 17 липня 1943 р. зазначалося: «Міри, що були примінені до поляків деяких громад, були засобом забезпечення українського населення перед плянованою зрадою, і не будуть вони поширюватися на тих

громадян-поляків, що стоять на ґрунті співпраці з нами [...]. Закликаємо лояльне польське населення не піддаватися ворожій агітації і не покидати своїх осель, а спокійно працювати на своїх господарствах» [3].

Документів УПА з інших теренів Волині, які б розповідали про акції 11 і 12 липня і мали би підтвердити тезу про масштабну операцію, не виявлено ще досі. У звіті командира «Крука» за період із 11 червня до 10 липня 1943 р. згадано вже проведені на той час антипольські акції, в результаті яких «в терені рідко можна зустрінути якогось ляхка. Вони, так як і німці, згуртувались в більші окружні міста та по районних центрах і тільки час від часу роблять напади в теренах» [26]. Відтворити з цих обмежених даних масштаби акцій чи якісь деталі їх проведення, на жаль, неможливо. Імовірно, мова йде про підсумок кількомісячного протистояння з поляками від початків навесні 1943 року. Хронологічні рамки самого звіту обмежуються періодом від 11 червня до 10 липня, відповідно дата, яка нас найбільше цікавить, опинилася поза увагою звітодавця.

В інших звітах ідеться про акції другої половини липня, при цьому подається ретельна інформація про їх перебіг. У свідченнях Юрія Стельмашука розповідається про масштабні антипольські дії, проведені його відділами, але не в липні, а в серпні 1943 р. Тут немає жодних згадок про «загальний антипольський наступ» у ніч із 11 на 12 липня.

Багато інформації про польсько-українське протистояння влітку 1943 р. можна віднайти в архівно-кримінальній справі на чотового УПА Степана Редешу. Він, зокрема, детально розповідає про знищення польських сіл на Любомльщині у серпні [2]. Ані в цій справі, ані в десятках інших, заведених проти колишніх повстанців, що їх переглянув автор в архіві СБУ, не віднайдемо інформації про масштабну операцію 11–12 липня. Попри упередження автора цих рядків до таких документів як об'єктивного джерела, важко припустити, що радянські органи слідства чомусь би приховували таку інформацію. Швидше навпаки, її було б використано не тільки слідчими, але й потужно розкручено радянською пропагандою як доказ злочинності українського націоналізму.

Жодних німецьких документів про акції цього дня поки теж не виявлено. Очевидно, що німецька окупаційна адміністрація не могла не помітити великої операції. Як, зрештою, і радянські партизани, що детально інформували своє керівництво про події на Волині, зокрема про антипольські акції. До прикладу, серед їхніх донесень можна знайти доволі детальну інформацію про трагічні події, що сталися 18 липня у Володимирі-Волинському. «У місті, – читаємо в повідомленні з'єднання партизанських загонів імені Шукова, – відбувалося масове побиття поляків бандерівцями (українськими націоналістами), що зібралися на недільне богослужіння. Поляків били в костелах і на вулицях, внаслідок чого вбито 18 ксьондзів і до 1 500 громадян. Німці цьому побиттю не заважали і лише через кілька днів випустили звернення до поляків йти на службу в поліцію і жандармерію для боротьби з бандерівцями» [27].

Інше повідомлення загону Бегми за 28 липня є менш детальним і містить таку інформацію: «Кілька тисяч осіб бульбівців з 10-го до 20-го липня повели наступ проти польських сіл Чутаєтев, Вафи, Голи, Пісочна, Тур, Сошникіно [назви сіл перекручені звітодавцем. – В. В.] та інших. На шляху все спалили, по-звірячому мордували населення, згодом відійшли на північ. Основний опір дали озброєні поляки села Бути, під керівництвом ксьондза. Втрати поляків – 400 осіб убитими. Загін командира Дорошенка, що прийшов на допомогу з Рівненської області, разом із поляками знищив сотню націоналістів. Захоплено 6 кулеметів. Для надання допомоги полякам на боротьбу з бульбівцями і для виводу польського населення нами спрямовано 3 партизанських загони». Отже, в повідомленні йдеться про антипольську акцію з участю значної кількості повстанців, яка відбулася приблизно в той відрізок часу, що нас цікавить. Але й тут не знаходимо підтвердження про операцію, що мала б охопити понад сотню сіл і здійснювалася протягом однієї ночі.

Отже, теза про масштабну координовану акцію, що 11–12 липня охопила значні терени Волині, поки не віднайшла документального підтвердження.

Сумніви щодо спроможності повстанців здійснити таку масштабну операцію обґрунтував у своєму дослідженні Іван Патриляк. «Якщо припустити, – пише він, – що для атаки на село потрібно було б виділити бодай одну чоту (30–40 озброєних осіб) і сотню змобілізованих та озброєних сокирами і вилами селян, то ми отримаємо цифру 1,8–4 тисяч повстанців, які мали би брати участь в акції 11–12 липня. Це занадто велика кількість як для декількох районів. Враховуючи, якими силами УПА диспонувала на півдні Волинської області в липні того року, очевидно, могло йтися про напад на 20–25 населених пунктів, але не більше. Навіть за таких умов це була доволі складна з технічного погляду операція» [10, 408].

Спробуємо підсумувати виявлену інформацію про події 11–12 липня 1943 року. Очевидно, в цю ніч (як і в багато попередніх та наступних) мали місце протипольські виступи, які призвели до втрат серед польського населення. Особливо значними були вони у двох населених пунктах на терені діяльності загону УПА «Січ». Проте інформація про географічний масштаб акцій (теза про те, що вони охоплювали мало не всю Волинь, тоді як у документах ідеться лише про південну частину Володимирського повіту; вказування на понад півтори сотні атакованих польських населених пунктів, хоч у польських документах мова йде про кільканадцять) є суттєво перебільшеною. Саме перебільшена кількість нападів на польські села стала хибним засновком, з якого зроблено висновок про масштабну антипольську операцію, «генеральний антипольський наступ», який нібито мав відбутися одночасно мало не по всій території Волині. А звідти, знову-таки, зроблено висновок про існування наказу, що приписував цілковите знищення поляків, надавав антипольським виступам чітко продуманого характеру масштабної етнічної чистки.

Суспільні дискусії довкола питань минулого часто набувають гострого

характеру, особливо в державах, що тривалий час були позбавлені права на об'єктивний, незаідеологізований погляд на свою історію. Звичайно, активну роль у них беруть і фахові дослідники. Їхнє завдання у таких суперечках – стримувати надмірну політизацію та наближати до фактів. При цьому історики мають використовувати свої професійні навички роботи з первинними джерелами та спеціальні дослідницькі методики. На жаль, в оцінці подій 11 липня 1943 р. деякі дослідники, які займалися цим питанням, відіграли зовсім іншу роль. Висунуті ними гіпотези, попри те, що не опиралися на надійну джерельну базу, стали підставою для різноманітних політичних спекуляцій довкола важких сторінок минулого. Жертви польсько-українського протистояння заслуговують на вшанування пам'яті, і найкращим виявом шани до них з боку істориків є скрупульозні дослідження правди про причини, перебіг та масштаби цієї трагедії. Масштаби, які й без жодних надумувань та перебільшень були значними. Достатніми для того, аби зрозуміти, якою ціною оплачені сьогоднішні приязні стосунки між нашими народами, і бути готовими захистити їх від спроб нерозумних політиків ці взаємини зруйнувати.

Список використаних джерел та літератури

1. В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. / В. В'ятрович. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012.
2. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 1020. – Арк. 164–176.
3. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 34. – Арк. 92.
4. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 7.
5. Ільюшин І. А. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.) / І. А. Ільюшин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.
6. Кутовий Р. С. Спогади як джерело даних про цивільні жертви українсько-польського збройного конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / Р. С. Кутовий // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – № 10. – 2011.
7. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 11 : Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943). – К. ; – Торонто: [б. в.], 2007.
8. Ольховський І. А. Кривава Волинь. Кн. 1: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 роках. / І. А. Ольховський. – К. : [б. в.], 2008.
9. Ольховський І. А. Кривава Волинь. Кн. 2 : Українсько-польське протистояння на терені Турійського району Волинської області у 1939–1945 роках. – К., 2011.
10. Патриляк І. К. Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. / І. К. Патриляк. – Львів. : [б. в.], 2012.
11. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. – Варшава – К., 2005. – Т. 1.
12. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 4 : Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945. – Ч. 1 / ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал та ін. – Варшава, К. : [б. в.], 2005.
13. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2011.
14. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Горохівський район / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2010.
15. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Іваничівський і Локачинський райони / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2010.
16. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Камінь-

Каширський, Любешівський, Ратнівський і Старовижівський райони / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2011.

17. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ківерцівський район / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2008.

18. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Ковельський район / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2011.

19. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Луцький район і м. Луцьк / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2009

20. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони. / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2011.

21. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Рожищенський і Маневийський райони / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2009.

22. Пушук І. А. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Турійський район / І. А. Пушук. – Луцьк. : [б. в.], 2009.

23. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів : Т. 3. / М. Сивіцький. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2005.

24. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Т. Снайдер. – К. : Дух і літера, 2012.

25. Царук Я. В. Трагедія волинських сіл. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. В. Царук. – Львів, 2003.

26. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 8.

27. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 84.

28. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. – Т. III. Kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Londyn, 1976.

29. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Wydział Społeczny. Sprawozdanie № 11/43 // Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. – Box 8, folder 9.

30. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Wydział Społeczny. Sprawozdanie № 4/43 // Hoover Institution Archives. Poland. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. – Box 609, folder 9.

31. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Wydział Społeczny. Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich № 5/44. Październik 1943. – Londyn, 1944 // АЦДБР. – Ф. 30. – К. 10.

32. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Wydział Społeczny. Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich № 8/44. Listopad, grudzień 1943, styczeń 1944. – Londyn, 1944 // АЦДБР. – Ф. 30. – К. 10.

33. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. – Warszawa, 2006.

34. Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945–1947. – Warszawa, 1997.

35. Nasze Ziemie Wschodnie. Dodatek miesięczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Sierpień październik, 1943. – № 5 // Mykola Lebed Papers. Ukrainian Research Institute Library, Harvard University.

36. Projekt Uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej o ustanowieniu 11 lipca Dniem Pamięci Męczeństwa Kresowian [Elektroniczny zasób]. – Dostęp : http://www.senat.gov.pl/gfx/senat/userfiles/_public/k8/dokumenty/druki/300/331.pdf

37. Projekt Uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie ludobójstwa dokonanego przez OUN-UPA na ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach 1939–1947 [Elektroniczny zasób]. – Dostęp : [http://www.orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/Projekty/7-021-204-2013/\\$file/7-021-204-2013.pdf](http://www.orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/Projekty/7-021-204-2013/$file/7-021-204-2013.pdf)

38. Przed akcją «Wisła» był Wołyń / Praca zbiorowa pod red. W. Filara. – Warszawa : Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Okręg Wołyn, 1997.

39. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Warszawa, 2000.

40. Sprawozdanie stenograficzne z 94 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 7 czerwca 2011 (pierwszy dzień obrad) [Elektroniczny zasób]. – Dostęp: [http://www.orka2.sejm.gov.pl/StenoInter6.nsf/0/a944529cea8b1b15c12578ae0033b350/\\$FILE/94_a_ksiazka.pdf](http://www.orka2.sejm.gov.pl/StenoInter6.nsf/0/a944529cea8b1b15c12578ae0033b350/$FILE/94_a_ksiazka.pdf)